

УДК 342.7 (045)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.25>

МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Толкачова І.А.,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри конституційного та адміністративного права**Національного транспортного університету, Україна**ORCID: 0000-0003-3545-1496***Омельченко Н.В.,***студентка IV курсу факультету економіки та права**Національного транспортного університету*

Толкачова І.А., Омельченко Н.В. Механізми захисту прав людини в Україні в умовах воєнного стану.

Військова агресія рф негативно впливає на всі відносини в Україні. Права людини під час війни перебувають під особливою загрозою, оскільки вони можуть бути порушені як з боку держави, яка захищається від нападу так і з боку держави-окупанта, яка веде загарбницьку неспровоковану війну та здійснює злочини проти людяності, акти геноциду та агресії, воєнні злочини тощо.

Дана наукова стаття присвячена перш за все аналізу механізмів захисту прав людини в умовах воєнного стану, спричиненого повномасштабною агресією рф. Розглянуто положення Конституції України та чинного законодавства щодо обмеження прав і свобод людини та громадянина в умовах воєнного стану. Визначено особливості функціонування механізмів захисту прав людини під час правового режиму воєнного стану, необхідність відступу держави від міжнародних зобов'язань з причин захисту національної безпеки та територіальної цілісності, відмічено правові аспекти введення воєнного стану. Здійснено розгляд як національних, так і міжнародних механізмів захисту прав людини.

Особливу увагу на національному рівні приділено особливостям діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, судам загальної юрисдикції. Висвітлено роль та значення Конституційного Суду України для належного забезпечення прав громадян в умовах воєнного стану.

Щодо міжнародного механізму захисту прав людини наголошено на важливості співвідношення норм міжнародного права з прав людини та міжнародного гуманітарного права. Підкреслено, що спільним для міжнародного гуманітарного права та міжнародного права з прав людини є мета гуманного поводження та забезпечення гідності для кожної людини. Наголошено на важливості діяльності Європейського суду з прав людини та Міжнародного кримінального суду в контексті притягнення винних у воєнних злочинах проти України до відповідальності та виплат репарацій.

Аналіз механізмів захисту прав людини доводить необхідність удосконалення діючих та об'єднання національних та міжнародних засобів захисту прав людини з метою ефективного відновлення прав людини, порушених внаслідок агресії рф.

Ключові слова: воєнний стан, збройний конфлікт, міжнародне гуманітарне право, конституційні права і свободи людини і громадянина, гарантії захисту прав людини, омбудсмен, Конституція України, міжнародні договори.

Tolkachova I.A., Omelchenko N.V. Mechanisms for the protection of human rights in Ukraine under martial law.

The military aggression of the rf negatively affects all relations in Ukraine. During war, human rights are under special threat, since they can be violated both by the state that is defending itself from attack and by the occupying state that is waging an aggressive unprovoked war and committing crimes against humanity, acts of genocide and aggression, war crimes, etc.

This scientific work is devoted primarily to the analysis of the mechanisms for the protection of human rights under martial law caused by the full-scale aggression of the rf. The provisions of the Constitution of Ukraine and current legislation on the restriction of human and citizen rights and freedoms under martial law are considered. The peculiarities of the functioning of human rights protection mechanisms during the legal regime of martial law are determined as well as the need for the state to deviate from international obligations for reasons of protecting national security and territorial integrity, and the legal aspects of the introduction of martial law are noted. Both national and international mechanisms for the protection of human rights are considered.

Special attention is paid at the national level to the peculiarities of the activities of the Commissioner for Human Rights of the Verkhovna Rada of Ukraine and courts of general jurisdiction. The role and significance of the Constitutional Court of Ukraine for the proper protection of citizens' rights under martial law are highlighted.

Regarding the international mechanism for the protection of human rights, the importance of the correlation of the norms of international human rights law and international humanitarian law is emphasized. It is emphasized that international humanitarian law and international human rights law have the same goal of humane treatment and ensuring dignity for every person. The importance of the activities of the European Court of Human Rights and the International Criminal Court in the context of bringing those guilty of war crimes against Ukraine to justice and paying reparations is emphasized.

The analysis of human rights protection mechanisms proves the need to improve existing and combine national and international means of protecting human rights in order to effectively restore human rights violated as a result of the Russian aggression.

Key words: martial law, armed conflict, international humanitarian law, constitutional rights and freedoms of man and citizen, guarantees of human rights protection, ombudsman, Constitution of Ukraine, international treaties.

Постановка проблеми. Права та свободи людини є головною цінністю демократичного суспільства, їх гарантування та дотримання фундаментально важливі для розвитку правової держави. Стаття 3 Конституції України встановлює: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [1]. Із зазначеного випливає, що головним гарантом забезпечення прав людини є держава. Але в умовах повномасштабної війни спричиненої РФ, держава змушена обмежувати певні права людини з метою захисту національної безпеки та територіальної цілісності. За таких обставин механізми захисту прав людини набувають особливого значення, оскільки дієвість його функціонування впливає на загальний стан українського суспільства під час війни.

Стан опрацювання. Питання механізмів захисту прав людини в умовах воєнного стану досліджувалися багатьма вітчизняними науковцями, зокрема такі дослідження здійснювали О. Батанов, Х. Маркович, С. Воробіт, А. Крусян, І. Глинаний, Ю. Шемшученко та інші. Проте незважаючи на проведені вже дослідження, в особливих умовах сучасності механізми захисту прав людини в умовах воєнного стану не є сталими, тому науковий аналіз таких механізмів є актуальним.

Метою статті є здійснення загального аналізу механізмів захисту прав людини в Україні та їх дієвість в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. 24 лютого 2022 року у зв'язку з повномасштабним вторгненням військ РФ на територію нашої держави, було введено в дію Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» № 64/2022 [2].

Відповідно до пункту 19 статті 92 Конституції України правовий режим воєнного стану визначається виключно законом України [1], тому дія даного правового режиму регламентується Законом України «Про правовий режим воєнного стану». Статтею 1 даного Закону закріплено, що воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [3].

Внаслідок введення воєнного стану, виникла необхідність використання Україною права дерогації. Дерогація є спеціальним механізмом тимчасового відступу держави від своїх зобов'язань за міжнародними договорами в умовах війни або у разі надзвичайних ситуацій, які становлять загрозу для національної безпеки. Міжнародним Пактом про громадянські та політичні права [4] та Європейською конвенцією з прав людини [5] передбачено обов'язок держав-учасниць у разі надзвичайної ситуації негайно та в повному обсязі інформувати інші держави, які беруть участь у даних актах, про відступ від своїх зобов'язань за посередництвом Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй та Генерального секретаря Ради Європи. Також, держава, яка відступає від своїх зобов'язань повинна вказати причини, що спонукали до такого рішення, має бути зроблено повідомлення через того ж посередника про дату, коли вона припиняє такий відступ. Україна після

початку повномасштабного вторгнення з боку російської федерації офіційно повідомила міжнародні установи про відступ від своїх зобов'язань за Європейською конвенцією з прав людини та Міжнародним Пактом про громадянські та політичні права [6].

Україна як демократична, соціальна та правова держава на конституційному рівні чітко визнає, що навіть в умовах правового режиму воєнного стану обмеження прав і свобод жодним чином не поширюються на основоположні права громадян. Статтею 64 Основного Закону передбачено, що не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції України [1]. Закріплення переліку прав, які не підлягають обмеженню, навіть під час дії воєнного стану, є конституційною гарантією прав людини і громадянина. Це важливий аспект для забезпечення основних прав та свобод громадян у будь-який час. Саме повага до прав людини є запорукою державного авторитету на національному та міжнародному рівнях. Так, побудова держави на демократичних цінностях передбачає не лише проголошення, а й забезпечення прав людини в будь-яких реаліях [7, с. 97].

Механізм захисту прав людини як правове явище являє собою систему, оскільки включає в себе низку складових, таких як право на захист, форми та способи захисту прав, а також процес і порядок звернення до відповідних органів, установ та організацій. Ця система характеризується діалектичною взаємозалежністю між її частинами, де кожен елемент має своє місце та виконує визначену функцію. Механізм захисту прав повинен бути цілісним та логічно-узгодженим процесом. Його суть полягає в послідовних діях людини, спрямованих на відновлення стану, який існував до порушення її прав [8, с. 89].

Розкриваючи поняття «механізму захисту прав людини», необхідно наголосити на важливості розмежування охорони прав людини та захисту прав людини. Захист є необхідним у разі порушення прав людини, він використовується як механізм відновлення порушених прав, а охорона натомість передбачає заходи запобігання порушенням прав людини.

Захист прав людини здійснюється не лише на національному рівні, а й на міжнародному рівні, через відповідні міжнародні інституції. Тому науковці доцільно виділяють національні та міжнародні механізми захисту прав людини.

Як правило, механізм захисту прав людини в правовій державі включає: конституційно-судовий механізм (конституційний суд); судовий захист (суди загальної юрисдикції); омбудсмена (уповноваженого з прав людини); адміністративні дії органів виконавчої влади; діяльність неурядових правозахисних організацій; законний самозахист особою своїх прав тощо [9, с. 192].

Аналізуючи державні механізми захисту прав людини, перш за все варто згадати Президента України, який відповідно до статті 102 Конституції України є гарантом додержання прав та свобод людини [1]. Президент зобов'язаний сприяти формуванню механізмів захисту прав людини, створювати такі умови за яких забезпечувалося б належна охорона прав людини та механізми відновлення таких прав у разі їх порушення.

Нормативний механізм захисту прав людини здійснює Верховна Рада України, якій належить законодавча влада в державі. Тому діяльність парламенту, як єдиного законодавчого органу, спрямована на прийняття законодавчих актів, покликаних гарантувати та захищати права людини. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року № 1207-VII та Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII [10] заклали основу для ефективного захисту прав людини в умовах воєнного часу. Згодом, 20 квітня 2016 року для забезпечення прав людини і громадянина було створено Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, з 3 грудня 2024 року – Міністерство національної єдності України.

В Україні діє інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (далі – омбудсмен). Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [1]. Діяльність омбудсмена в умовах війни є необхідною для надання допомоги і підтримки особам, постраждалим внаслідок воєнних дій, особливу увагу при цьому необхідно спрямовувати на забезпечення потреб осіб, які перебувають у особливо вразливому становищі: біженців, внутрішньо переміщених осіб, дітей, жінок, осіб з інвалідністю та інших. Як зазначає С. Пушкаренко, основними напрямками для підвищення ефективності інституту омбудсмена в Україні можуть стати зміцнення правової бази, що забезпечить омбудсмену необхідні повноваження та інструменти для дієвого захисту прав громадян, а також розробка механізмів для забезпечення його незалежності від політичного тиску та впливу. Важливою є також розбудова інфраструктури для ефективного залучення громадян до процесів вирішення їхніх скарг та підвищення правової обізнаності населення [11, с. 85]. Погоджуємося із зазначеною думкою та вважаємо, що удосконалення діяльності інституту омбудсмена є особливо актуальним в умовах воєнного стану, оскільки

права людини в цей період перебувають під особливою небезпекою, тому важливим є підвищення ефективності механізмів захисту прав людини.

Конституційно закріплено захист прав та свобод людини і громадянина судом, про це свідчать положення статті 55 Основного Закону, тому безумовним є те, що судовий механізм захисту прав людини є найбільш універсальним інститутом у відновленні порушених прав та свобод людини. Відповідно до положення частини другої статті 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Аналіз цього положення у взаємозв'язку з положеннями частин першої, другої статті 55 Конституції України дає підстави дійти висновку, що судам підвідомчі будь-які звернення фізичної особи щодо захисту своїх прав і свобод. Тому суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушено чи порушуються, або створено чи створюються перешкоди для їх реалізації, або має місце інше ущемлення прав і свобод [12]. Однак в умовах воєнного стану, через окупацію частини України та бойові дії, фактично неможливо забезпечити громадянам повноцінний доступ до правосуддя на певній території. Дане питання регулюється Законом України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII, а саме ч. 3 ст. 26 даного Закону передбачено, що у разі неможливості здійснювати правосуддя судами, які діють на території, на якій введено воєнний стан, законами України може бути змінена територіальна підсудність судових справ, що розглядаються в цих судах, або в установленому законом порядку змінено місцезнаходження судів [3]. З початку війни (з лютого 2022 р.) у зв'язку з неможливістю окремих судів здійснювати правосуддя в умовах воєнного стану було змінено територіальну підсудність понад 200 судів. Після звільнення Київської, Чернігівської, Сумської, Харківської, Херсонської та інших областей від російських окупантів відновлено територіальну підсудність близько 60 судів [13, с. 352].

Конституційний Суд України (далі – КСУ) як орган конституційної юрисдикції уповноважений здійснювати конституційно-наглядову функцію, основним його завданням є вирішення питань щодо відповідності Конституції України законів України та інших нормативно-правових актів. Конституційний Суд України є неупередженим та незалежним від будь-яких впливів, його рішення ґрунтуються виключно на аналізі положень Конституції України та інших законів. Загалом, діяльність КСУ сприяє втіленню принципів верховенства права та справедливості, що підвищує ефективність захисту прав людини. КСУ не тільки гарантує правову визначеність у складних ситуаціях, але й виступає бар'єром для можливих зловживань владою. Наприклад, його рішення мають ключове значення у випадках, коли прийняття законодавчих чи виконавчих актів може порушувати принципи прав людини або виходити за межі конституційних повноважень державних органів. Такі дії Конституційного Суду України, на думку І. Глиняного, є запобіжником для надмірної концентрації влади та руйнування демократичних інститутів [14, с. 6].

Конституційним правом кожної людини є право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, така допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав [1]. Відповідно до ч. 1 ст. 2 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 року № 5076-VI, адвокатура України є недержавним самоврядним інститутом, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правничої допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації і діяльності адвокатури в порядку, встановленому цим Законом [15]. З огляду на викладене можна відзначити, що діяльність адвокатури спрямована на співставлення інтересів громадянського суспільства відповідно до спроможностей держави, тому інститут адвокатури є особливим незалежним суб'єктом у механізмі захисту прав людини.

Згідно зі ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [1]. Враховуючи, що Україною підписано та ратифіковано безліч міжнародних нормативних актів, в яких закріплені права людини, міжнародні стандарти відіграють ключову роль у захисті прав та свобод людини. Рішення міжнародних органів переважно мають обов'язковий характер, внаслідок цього виникає можливість реального впливу на суб'єктів міжнародного права.

Для кращого розуміння міжнародних механізмів захисту прав людини під час війни необхідно звернутися до норм міжнародного гуманітарного права. Головною метою міжнародного гуманітарного права є встановлення заборони та обмеження на певні методи та засоби ведення війни для максимального пом'якшення наслідків воєнних дій та захисту цивільного населення та цивільних об'єктів. Джерелами формування міжнародного гуманітарного права є Женевське та Гаазьке право. Права Женеві складається із норм, які є необхідними для захисту жертв збройних конфліктів: цивільного населення та військовослужбовців, які не беруть безпосередньої участі у бойових діях. Правила ведення воєнних дій, встановлення заборони та обмеження на визначені методи та способи здійснення воєнних дій відображені в праві Гааги.

Проте, навіть в умовах воєнного стану, продовжують застосовуватися норми міжнародного права прав людини і тому виникає питання щодо їх співвідношення з нормами міжнародного гуманітарного права. Спільним для міжнародного гуманітарного права та міжнародного права з прав людини є мета гуманного поводження та забезпечення гідності для кожної людини.

Останнім часом відмічається тенденція до використання норм міжнародного гуманітарного права при оцінці наявності порушень прав людини. Так, Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) 26 червня 2024 року ухвалив рішення у справі Україна проти Росії (щодо Криму), яким встановив практику порушення прав людини з боку РФ на території тимчасово окупованого Криму майже за всіма статтями Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. ЄСПЛ зазвичай не дуже охоче застосовує міжнародне гуманітарне право, попри певну практику в окремих рішеннях. Причиною цього є небажання Суду виходити за межі міжнародного права прав людини. Попри це, завдяки позиції України Суд не просто був змушений використовувати міжнародне гуманітарне право, а й оцінювати дотримання норм міжнародного гуманітарного права в межах кожного заявленого Україною порушення з боку РФ у Криму. Так чи інакше, але ані в Суду, ані в Україні не було іншого вибору. Щонайменше частина заявлених порушень без урахування норм міжнародного гуманітарного права призвела б до спотворення правової реальності та в певних випадках визнання відсутності порушень прав людини [16]. У зв'язку з цим, доцільно наголосити на необхідності застосування міжнародного гуманітарного права ЄСПЛ у контексті збройних конфліктів та окупації, особливо на прикладі рішення у справі Україна проти Росії (щодо Криму), де без його використання оцінка порушень прав людини була б неповною та могла б призвести до легітимізації дій окупанта.

Варто зазначити, що 16 вересня 2022 року РФ остаточно вийшла з Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, що стало наслідком її виключення з Ради Європи. У зв'язку з цим, Європейський суд з прав людини втратив юрисдикцію над РФ, і розгляд тисяч скарг проти неї, включно зі скаргами, поданими Україною, опинився під загрозою. За словами правозахисника з Центру громадянських свобод В. Яворського, росія заявляє, що вийшла з Конвенції ще в березні, і тому більше не несе жодних зобов'язань. Він також наголошує, що ЄСПЛ, за своїми процедурами, не може винести рішення без участі Росії, а для розгляду справи обов'язкова присутність судді від цієї країни. Залишається сподіватися, що суд усе ж розгляне ці справи, і його рішення зможуть бути використані як докази в інших судах та інституціях, що відіграє важливу роль у розгляді справ у Міжнародному суді ООН, міжнародних арбітражах та розслідуваннях міжнародних злочинів [17].

21 серпня 2024 року Верховною Радою України було ратифіковано Римський статут та поправки до нього, таким чином Україна визнала юрисдикцію Міжнародного кримінального суду (далі – МКС), яка обмежується найбільш тяжкими злочинами, які викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства. Відповідно до Римського статуту МКС має юрисдикцію стосовно таких злочинів: злочин геноциду; злочини проти людяності; воєнні злочини; злочин агресії [18]. До даних злочинів не застосовуються будь які строки давності, це дає надію на притягнення до відповідальності осіб, які вчиняли воєнні злочини.

За інформацією парламентського Комітету з питань зовнішньої політики та міжпарламентського співробітництва, важливість ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду обумовлена тим, що головним міжнародно-правовим інструментом на шляху до притягнення до відповідальності російських воєнних злочинців є МКС. Членство у Римському статуті сприятиме запобіганню і стримуванню вчинення особливо тяжких злочинів у майбутньому. Україна зможе ефективно співпрацювати з цією міжнародною установою, що сприятиме забезпеченню покарання осіб, винних у скоєнні особливо тяжких злочинів, які викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства [19]. Водночас, слід зауважити, що незважаючи на видані ордери на арешт осіб, відповідальних за злочини проти України, суд щодо таких осіб не є можливим доки вони не будуть перебувати безпосередньо у залі суду, оскільки не існує механізму заочного притягнення МКС до відповідальності. Безсумнівно дана проблема потребує переосмислення та подальшого вдосконалення міжнародного судового захисту прав людини.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що права та свободи людини в умовах війни знаходяться під особливою загрозою, тому наявність дієвих механізмів їх захисту є критично важливим для життєдіяльності держави. Для захисту територіальної цілісності та національної безпеки Україна, в умовах повномасштабного вторгнення, змушена тимчасово обмежувати певні права людини, вводити правовий режим воєнного стану та застосовувати механізм дерогації. Проте, незважаючи на воєнний стан, обмеження основоположних прав і свобод є неможливим, держава на конституційному рівні гарантує їх дотримання. Механізм захисту прав людини в Україні є багаторівневою системою, науковці виділяють національні та міжнародні механізми захисту. Серед національних механізмів захисту прав людини ключову роль відіграють Президент України, Верховна Рада України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, суди загальної юрисдикції, Конституційний

Суд України та інші органи та громадські організації. В умовах воєнного стану особливого значення набуває діяльність омбудсмена та судів загальної юрисдикції. Проте забезпечення доступу до правосуддя ускладнюється окупацією територій та бойовими діями. В межах міжнародних механізмів особливої уваги заслуговують рішення ЄСПЛ, застосування норм міжнародного гуманітарного права у практиці ЄСПЛ є доказом важливості комплексної оцінки порушень прав людини в умовах війни. Ратифікація Україною Римського статуту МКС покликана сприяти притягненню до відповідальності осіб, винних у вчиненні міжнародних злочинів, хоча, варто визнати, що даний механізм потребує удосконалення. Таким чином, здійснивши аналіз механізмів захисту прав людини в умовах воєнного стану, можна констатувати, що для збільшення ефективності захисту прав людини в умовах воєнного стану надзвичайно важливим є дотримання принципу верховенства права, вдосконалення законодавства, консолідація міжнародних та національних механізмів захисту прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.
3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
6. Clarifying communication Regarding derogation measures. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/CN/2022/CN.65.2022-Eng.pdf>.
7. Маркович Х. Права і свободи людини в умовах воєнного стану: фокус пріоритетів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 95–99.
8. Вородін С.В. Захист прав і свобод постраждалих в умовах збройної агресії рф: сучасні виклики правового регулювання. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 6. С. 87–91.
9. Суспільство, людина, право: сучасні дослідження актуальних проблем: монографія / за ред. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2014. 391 с.
10. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 1. Ст. 1.
11. Пушкаренко С. Інститут омбудсмена системи захисту прав людини: зарубіжний досвід для України. *Таврійський науковий вісник*. 2024. № 1. С. 82–88.
12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого, п'ятого статті 248-3 Цивільного процесуального кодексу України та за конституційними зверненнями громадян Будинської Світлани Олександрівни і Ковриги Сергія Володимировича: Рішення Конституц. Суду України від 23.05.2001 № 6-рп/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-01#Text>.
13. Крусян А. Особливості захисту прав і свобод людини в умовах воєнного стану в Україні: конституційно-правовий аспект. *Правова держава*. 2024. № 35. С. 348–361.
14. Глиняний І. Роль Конституційного Суду України в захисті прав людини: теорія та практика. *Juris Europensis Scientia*. 2024. № 5. С. 3–7.
15. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>.
16. Петровець М. Як ми перемогли в ЄСПЛ: аналіз рішення в справі «Україна проти рф» щодо порушень прав людини в Криму. *Сайт про кримінальну юстицію простою і зрозумілою мовою – JustTalk*. URL: <https://justtalk.com.ua/post/yak-mi-peremogli-v-espl-analiz-rishennya-v-spravu-ukraina-proti-rf-schodo-porushen-prav-lyudini-v-krimu>.
17. Росія вже не у ЄСПЛ. Що буде зі справами України проти РФ. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-62926473>.
18. Римський статут міжнародного кримінального суду: Статут Міжнар. судів від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
19. Верховна Рада України ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду та поправки до нього. Прес-служба Апарату Верховної Ради України. 21 серпня 2024 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/252711.html>.